

ÜRGENÇ'DEKİ ESKİ KÜLTÜREL ABİDELER VE RESTORASYONU

Doç.Dr.Nazar HALİMOV
(Türkmenistan)

ayın Arkadaşlar,

Ben burda, eski Ürgenç'in tarihî-mimarî eserleri hakkında Türkmence-Türkçe arası bir dille konuşmaya gayret göstereceğim.

Eski Ürgenç eserleri hakkında Türkiye'deki alimlerin, özellikle sanat tarihçilerinin elinde bizimkinden de çok malumat olabilir, ama burada ben eski Ürgenç eserlerinin bugünkü durumu hakkında birkaç söz söylemek istiyorum.

Sizce de malumdur ki, Harezmi Devleti'nin merkezi X. asırdan XVII. asrın ilk yıllarına kadar Ürgenç olmuştur. Ama bu eserlerin hepsi günümüze kadar ulaşmamıştır. Kalabilen eserlerin en eskisi XII. asra aittir. Bunlardan birisi de Harezmsah Sultan Tekeş (ölümü 1200)'in Türbesi'dir. Bu türbe hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Onun Sultan Tekeş'e ait olduğu da ancak arkeologlar tarafından ortaya atılmış bir tezdur. Halk arasında ise bu türbenin, XIV. asır mutasavvıfı Şeyh Şerefe ait olduğu söyleniyor.

İkinci güzel eser de Fahreddin Razi adına yapılmış bir türbedir. Fahrettin Razi, XII. asır sonları ile XIII. asır başlarında yaşamış meşhur bir müslüman alimi idi. Bu kişinin bir zamanlar Ürgenç'de yaşadığı tarih kitaplarından anlaşılmaktadır, fakat ölümü Herat'da olup, türbesi de orada bulunmaktadır.

Bu iki eserden söz ederken tarihi kaynaklarımızın kifayetsiz olduğuna dikkatinizi çekmek istiyoruz. Yine de biz eski Sovyetler birliğinde mevcut olan tarihi kaynaklardan, Ürgenç hakkında bulduğumuz Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplardan mümkün olduğunca istifade ettik, fakat çok az şey bulabildik ve bu sebepten bu abideler üzerindeki epigrafik materyallere ve arkeolojik buluntulara müracat ettik. Bu çalışmanın da neticesi fazla bilgi veremediğinden halk rivayetlerini de kullandık.

1221 yılında Ürgenç, Moğollar tarafından harap edildikten 80-90 yıl sonra, Orta Asya'nın ilk şehirlerinden biri olarak yeniden kalkınmaya başladı. Bu devirden, " Moğol binaları" adıyla tanınan bir kaç imaret, günümüze kadar gelmiştir.

Bunlardan birisi meşhur Ürgenç minaresi olup, Kutluğ Timur tarafından inşa edilmiştir. Bu minarenin boyu takriben 65 metre kadar olup, günümüze ancak 60,5 metresi kalmıştır. Bu minarenin, Altınordu hanı Özbek Han devrinde yapıldığı, birinci halka hatlarında anlatılmaktadır. Ama yukarıda 30-40 metre aralıktan sonra üç halka yazı daha bulunmaktadır. Tabii bu yükseklikte yazılan yazı herkes için bilinen bir şey olmalıydı: Bu yazı, meşhur Ayet el Kürsi'dir. Ne yazık ki bu üç halka hattın en üstte olanı silinmiştir. Bu minare hakkında uzmanlar arasında çok tartışmalar olmuştur. Fakat, bu araştırmacıların hepsinin de Ürgenç'e kısa bir süre için gidip acele neticeler çıkarmış olduklarını burada söylemek gerekir. Mesela, Ürgenç eserleri üzerine ilk kitabı yazmış olan A.Y.Yakubovsky, 1920 yılı sonunda iki ay Ürgenç'te araştırma yapmıştır. Bu kişi mimar değil, tarihçi ve şarkiyatçıdır. İkinci kitabı da, 1948'de mimar V.I.Pilyavski kısa bir müddet içinde yazmış ve tarihî malumat verirken, Yakubovski'nin çalışmasına dayanmıştır. Biz de, mimar olmamıza rağmen Ürgenç eserlerini elimizden geldiğince araştırmaya çalıştık. Bu araştırmalar takriben 15 yıl devam etti. Bu esnada mimarî abideleri yakından tanıdık ve bazı mimarların, elde ettikleri neticelere varmakta acele ettiklerini anladık. Mesela biz, kendi araştırmalarımız ile Ürgenç minaresinin şerefe olarak adlandırılan bölümünün tuğladan değil de, tamamen ahşap olduğunu ortaya çıkardık. Bu da bu binanın restorasyon işlerinin başka bir tarzda yapılmasını gerektirmektedir.

Bu arada kısaca Eski Sovyetler Birliği'nde restorasyon usulleri bahsine değinelim.

Herhangi bir imaret restore edilmeden önce aşağıdaki işler yapılmaktadır:

- 1) Dökümantasyon işleri. Yani, imaret hakkında bulunan malumatların hepsini bir yere toplamak ve gereken neticeleri almak.
2. İmaretin etrafında arkeolojik araştırmaların yardımıyla daha fazla malumat ortaya çıkarmak.
- 3) İmaretin bugünkü halini gösteren fotoğraf ve planları belgelemek.
- 4) Restorasyon çalışmaları için gerekli paranın miktarını tesbit etmek, projenin yol açtığı masrafları belirlemek, gerekli bütçeyi ayırmak.
- 5) Projenin, mimarlar, bilim adamları ve Kültür Bakanlığı'nın meydana getirdiği bir Şura'da kabul edilmesi.

Halı hazırda bir abidenin tesadüfen ortaya çıkması halinde onu projersiz muhafaza etmek gerekir. Bu durumda ise yapılan işler "konservasyon" adını almaktadır.

Ürgenç'teki diğer bir eser de Töre Beg Hanım adında bir türbedir. Bu türbenin Töre Beg Hanım'a aitliği ve onun fonksiyonel vazifesi münakaşalıdır. Sanat tarihçileri bu binanın türbe değil de, bir nevi köşk olduğunu söylemektedirler. Ama bizim fikrimize göre ise bir mezardır. Diğer bir deyişle bir ölünün defnedilmesi için kararlaştırılmış bir imarettir. Bizim bu fikrimize bilim adamlarından katılanlar da, karşı çıkanlar da vardır. Fikrimize tekrar kısaca dönelim: XIV. asır Harezmi Devleti hükümdarlarının aile mezarlıkları konusu, çok üzerinde durulan bir konudur. Sanat tarihçileri de XIV. asırda bundan daha görkemli bir mezar olmadığını kaydetmişlerdir. Timuriler devrinde Harezmi işgal edilip, ustalar diğer yurtlara esir düştüklerinde de, Töre Beg Hanım Türbesi gibi, başka bir türbe daha yapamamışlardır.

Şeyh Necmeddin Kübra Türbesi de, yine tanınmış türbelerden birisidir. Şeyh Necmeddin Kübra, kendi devrinin büyük bir mutasavvıfı olarak Kübravî denilen bir tarikat kurmuştur. Bu tarikat o devirde yalnızca Türkistan'da değil, bütün İslam ülkelerinde ve ayrıca Türkiye'de de yayılmıştır. Bu şeyhin türbesi, mübarek bir yer olarak vasıflandığından sık sık ziyaret edilmektedir. Bunun sebebi de, Şeyh Necmeddin Kübra'nın, Harezmi'nin başkenti olmuş Ürgenç'in, mukaddes piri sayılmasıdır.

Bu anlatılan eserler, XIV. asırda Harezmi'nin ve özellikle Ürgenç'in yüksek medeniyetinin nümuneleridir. Abidelerimizin yüksekliği kaviliği ile beraberdir. Zamanın geçmesi bile onları harap etmemiştir. 1930'larda bu abidelerin ancak sekizinin varlığı tesbit edilmiş ve kitaba geçirilmiştir. 1948'de Ürgenç'in dokuz abidesi olduğu kaydedilmiştir. Bunun sebebi XVII. asra ait bir mimari eserin de bunlara eklenmesidir. Ama eserlerin sayısı bu dokuz bina ile sınırlanmamaktadır. Kitaplarda, belgelerde yer almayan bir kaç imaret daha mevcuttur.

Tarihî eserlerimizden, öncelikle görünüş itibarıyla güzel olan imaretler, devlet tarafından kaydedilmiş ve restorasyonu için bütçe ayrılmış, buna karşılık malesef XVI. asırdan sonrakilere bütçe ayrılmamış, böylelikle bunlar kendi kendilerine bakımsızlığa terk edilmişler ve zamanla oldukça aşınmışlardır.

Burada size memleketimde söylenen bir halk türküsünden söz etmek istiyorum. Bu türkünün hikayesi şöyledir: Bir güzel varmış, her gezintiye çıktığında yanına, kendisi kadar güzel olmayan, kendi halinde, yanakları çilli bir kızı da almış ki, kendi güzelliği daha bir meydana çıksın. Şair ise güzeldeki kibri anlayarak demiş ki; Senin güzelliğini gösteren bendeki aşkıdır. Gönlü güzel olan yüzündeki çille de sevilir.

Tarihi eserlerimiz de böyledir. Onları bize sevdiren sadece dış güzellikleri değil, taşdıkları manadır. Bu sebeple dış görünüşü görkemli olsun olmasın, bütün tarihi eserlerimize aynı ehemmiyeti göstermemiz gerekir.

Eski Sovyetler Birliği'nde Türk Cumhuriyetlerinin hepsinde hal böyle değildi. Mesela, Özbekistan'da bulunan binaların mümkün olduğunca hepsi uzmanlar tarafından kataloglara geçirilmiştir. Ama, Türkmenistan'da bu gibi eserlerin kataloglara geçirilmesi ve her birine ayrı ayrı bütçe tanzim edilmesi için, o imaret hakkında bilim adamları tarafından yazılmış, küçük de olsa en az bir makale olması talep edilmektedir. Eğer herhangi bir imaret hakkında ilmi makale yoksa, bu imaret dikkate alınmamaktadır. Bu, tabii ki çok hatalı bir şey. Nüfus sayımında güzellerin sayılması, güzel olmayanların sayılmaması gibi bir şey.

Biz, kendi araştırmalarımızda Türkmen halkının mevcut el yazmalarında yer alan malumatlardan faydalanarak, bu imaretleri bulduk. El yazmalarında malumat bulamadığımız zaman da, halk rivayetlerinden istifade ettik. İlmî dergilerde XIV. asırdan XX. asra kadar yapılan imaretler hakkında makaleler yazdık. Böylelikle, bu imaretler kayıtlara geçirildi ve devlet tarafından bütçe ayrılarak restorasyon çalışmalarına hız verildi. Dolayısıyla Ürgenç'deki kayıtlı imaretlerin sayısı 15'e ulaştı. Kayıtlara yeni eklenen bu eserleri şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Kutluğ Timur Minaresi yanında XIV. asra ait Serdaba,
- 2) XIV. asra ait Şeyh Ali Azizan Ramitani türbesi,
- 3) XIV. asra ait Şeyh Seyid Ahmed Türbesi,

- 4) Ürgenç şehrinin batısında bulunan yine XIV. asra ait adı bilinmeyen bir türbe-medrese,
- 5) XIV. ve XVI. asırlar arası bir döneme ait olan Periyar Veli Türbesi,
- 6) XIV. asra ait adı bilinmeyen bir mezar,
- 7) XIX. asra ait Muhammed Kerim İşan Türbesi,
- 8) XX. asra ait Taş Mescid adında yeni bir medrese,

Bunların dışında Ürgenç'te bir türbe daha vardır. O da Sultan Ali Türbesi'dir ki bu türbenin özelliği, onun tamamen Töre Beg Hanım Türbesi'ne benzemesidir. Her cihetden birbirine bu kadar çok benzeyen iki türbenin aynı şehirde olması, hayret verici bir durumdur. Sultan Ali İmaret'i'nin bir türbe olması, Töre Beg Hanım İmaret'i'nin de bir türbe olduğunun bir başka delilidir.

Eski Ürgenç'in abidelerinin hepsi hakkında ayrıntılı bilgiler için řu kitaplara müracaat edilebilir:

HALİMOV Nazar B., "Kadimi Ürgenç'e Siyahat", Aşgabat, "İlim", 1986.

HALİMOV N. B., "Pamyatniki Urgança (Soorujeniya, nadpisi, legendi) " Aşhabad, "Türkmenistan" ,1991.

TEKLİFLER

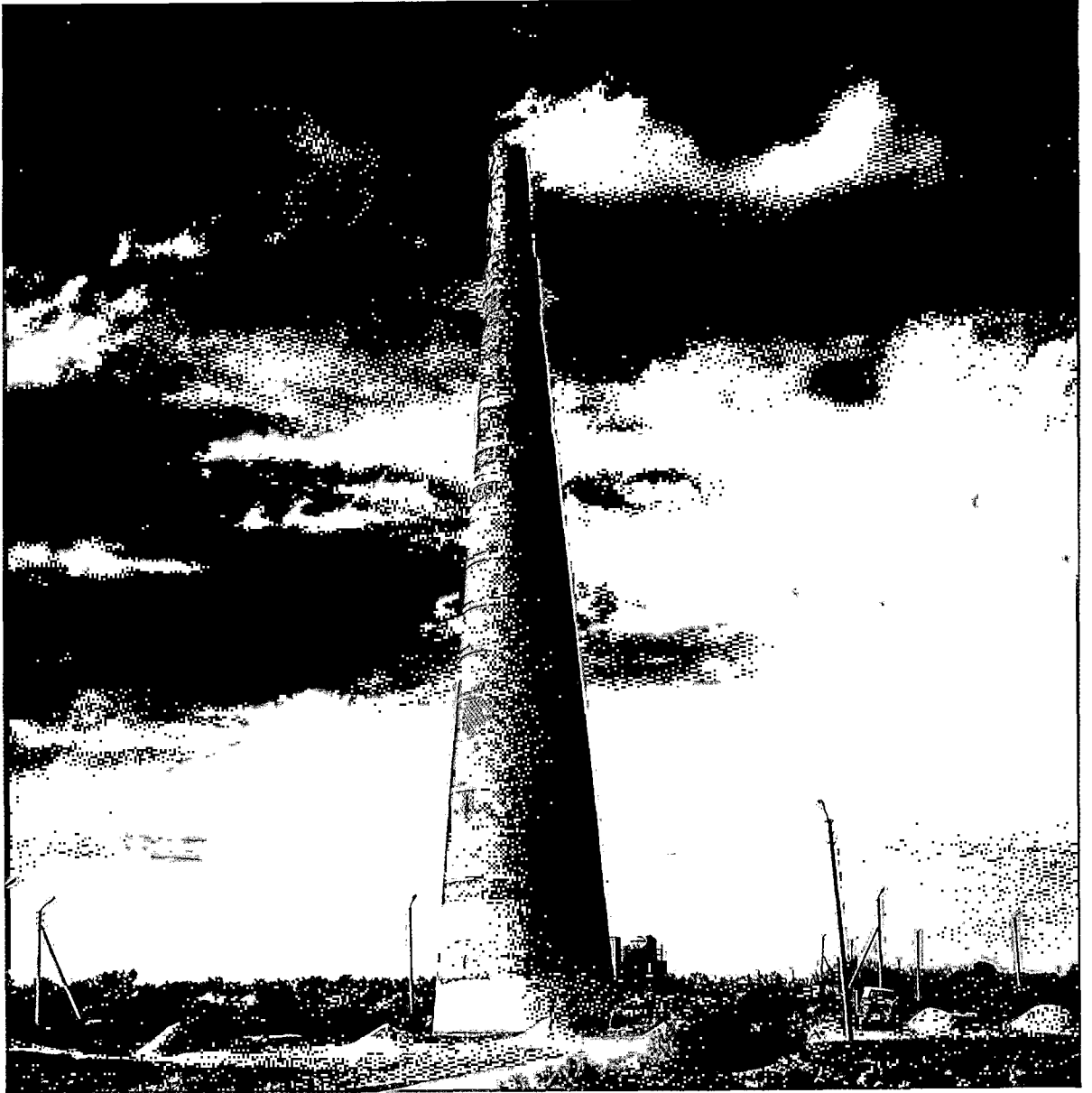
1) Sovyetler Birliği dağılmadan önce her halükarda Türk Cumhuriyetlerinde yılda bir seminer yapılıyor ve bu seminerlerde okunan tebliğler neşrediliyordu. Fakat 5-6 yıldan beri seminer yapılamamış ve buna bağlı olarak neşir işleri de yetersiz hale gelmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden ricamız, burda okunan tebliğlerin bir an önce neşredilmesidir.

2) Yapılan bu seminerin, muayyen bir zaman tesbit edilerek her yıl gerçekteştirilmesi ve böylelikle daimi bir hale getirilmesi en büyük arzumuzdur.

3) İslâmî eserlerin araştırılmasında, tespitinde ve muhafaza edilmesi konusunda yeni çalışmalar yapıp bunları kitaplar halinde neşretmeliyiz. Diğer müslüman devletlerdeki kültür kuvvetini bir merkeze toplayarak bu İslâmî eserleri himaye etmeliyiz. Bu mukaddes vazifeyi gerçekteştirirken Avrupadaki meslekdaşlarımızın, ilmi restorasyon konusunda buldukları yeniliklerden (teknik yeniliklerden) daha çok faydalanmalıyız. Birleşmiş Milletler Topluluğunun ve özellikle İKOMOS'un imkanlarını daha iyi değerlendirmeliyiz.

4) Biz Türkiye'ye geldikten sonra, burada neşriyat imkanlarının çok daha yüksek bir seviyede olduğunu, memnuniyet verici bir hayretle gördük. Arzu ediyoruz ki; bundan sonra Türk Cumhuriyetlerinde bulunan abideler hakkında yazılan kitapların, Türkiye'de neşredilmesine imkan tanınsın. Abidelerimiz ve özellikle kültürümüz hakkındaki bu eserlerin manevî değeri, maddî değerinden çok daha üstündür. Genel Müdürlüğü'nün, bu yazma eserlerimizin neşri konusunda yardımlarını esirgemeyeceği ümidindeyiz.

Bizler, Türk Cumhuriyetlerinde yaptığımız seminerlerde de karşılaştığımız gibi, bu tür organizelerin ne tür zorluklarla gerçekteştirildiğini bilerek, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, bu konudaki fedakâr gayretine ve bizlere gösterdiği alakaya teşekkürlerimizi bildiririz.

Eski Ürgenç, Kutluğ Timur Minaresi, XIV. asır.